

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ALLEQORIYA VƏ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**(Q.Zakirin yaradıcılığı əsasında)**

Alleqoriya və təmsillərin ilk nümunələri eramızda yeddi əsr əvvəl Assuriya-Babildə yaranmış həkim Axikar haqqında olan Assuri dastanındakı təmsillər, sonra qədim Yunanıstana sirayət etmiş və məşhur Ezop alleqoriya və təmsillərində daha çox şöhrət qazanmışdır. Eramızdan 5-6 əsr əvvəl qədim yunan təmsilçisi ləqəbini alan Ezop bir çox alleqoriya və təmsillərin müəllifi hesab edilir. Onun təmsilləri kəskin satirik məzmun daşıyaraq eyni zamanda nəsihətamiz - didaktik məzmunla malik olmuşdur. O, fikirlərini məcazi, üstüörtülü eyhamla ifadə etsə də, əslində, insanlar arasında mövcud olan münasibətləri, cəmiyyətin hakim və məhkum təbəqələri arasında olan ziddiyyətləri açıb göstərmişdir.

Sonralar, eramızın I əsrində yaşayıb-yaradan Latin şairi Fedr özünün yazdığı təmsillər haqqında belə deyir: “Ezop təmsil üçün ən adi şeylərdən istifadə etmiş və ağıllı məsləhətlərlə yaxşı yaşamağı təbliğ etmişdir. Mən isə heyvanları və ağacları da nitqləndirib onların vasitəsilə həm güldürdüm, həm də düşündürdüm. Təmsilləri yazanım kim olduğunu axtarmaqdansa, onların əsl mənasını dərk etmək lazımdır” [1, s. 4].

Qoca Şərq də dərin məzmunlu alleqoriya və təmsil yaratmaqda Avropadan geri qalmadığı aydın görünürdü. Eramızın əvvəllərində Qədim Hindistanda yaranan məşhur “Pañcatantra”nın (Beşlik) bütün Yaxın və Orta Şərqdə səslənməsi buna sübut ola bilər. Əsərdə maraqlı rəvayətlər, heyvanların dilindən söylənilən hikmətli sözlər öz əksini tapmışdır. Həmin rəvayət və sözlər Sasani imperiyasında “Kəlilə və Dimnə” əsəri vasitəsilə yayılmışdır. Onu qeyd edək ki, əsər ərəb, latın, alman, rus, ingilis və başqa dillərə tərcümə edilmiş, eyni zamanda İranda “Ənvari-Süheyli”, Türkiyədə “Himayunnamə” adı ilə şöhrət qazanaraq məzmunu hər xalqın öz ənənə və zövqünə uyğun olaraq yeni rəvayət, təmsil və hadisələrlə zənginləşdirdi. Daha sonralar “Kəlilə və Dimnə” əsərinin bir çox hekayət, rəvayət və təmsilləri məşhur “1001 gecə” və “Tutinamə” abidlərinə köçürüldü.

Alleqoriya və təmsil janrının ən azı 2500 illik tarixə malik olduğunu nəzərə alaraq onu da vurğulamaq lazımdır ki, təsiri Yaxın və Orta şərq klassiklərinin əsərlərindən də yan keçməmişdir. Bu təmsillər Sənan Qəznəvi (XI əsr), Əttar Nisaburi (XIII əsr), Cəlaləddin Rumi (XIII əsr) kimi bir çox fars dilli şairlərə qida vermişdir. Həmçinin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Füzuli, Qasımbəy Zakir, Abbasquluğa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi bir sıra Azərbaycan mütəfəkkirlərinin bu janrdan istifadə etdiklərinin şahidi oluruq. Məhz buna görədir ki, əksər xalqların təmsil janrları çox zaman eyni sujetə müraciət edərək bir-birinə bənzəyən səyyar təmsillər yaratmışlar. Tədqiqatlara əsasən, belə hesab edə bilərik ki, alleqoriya və təmsil ədəbi janrlar içərisində ən çox səyyar mövzulardır. Bütün xalqların yaratdığı təmsillərdə tülkü-hiyələgər, canavar-qanıçən, zalım, ayı -axmaq, dovşan - qorxaq, qarğa - ziyankar kimi qələmə verilməsi bunun bariz nümunəsidir. Müasir cizgi filmlərində də bu motivlər müəyyən dəyişiklərlə öz əksini tapmışdır.

Bir sıra mənbələrdə alleqoriya - məcazi ifadə növlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda alleqoriyanın simvola oxşadığını, aralarında yaxınlıq olduğunu da qeyd edənlər var. Alleqoriya müstəqil bir əhəmiyyət daşımayan və məcazi ifadə üçün işlədilən bir sürətdir. Ta qədimdən alleqoriya konkret bir ədəbi növə məxsus olmamışdır. Bir qayda olaraq bədii ədəbiyyatın ən müxtəlif növ və janrlarında özünü gerçəkləşdirmişdir. Bu baxımdan onun hələ antik dövrdən poeziya və nəsrə yanaşı, həm də dramatik əsərlərdə bədiiləşməsi xarakterikdir [2, s. 12-14].

Qeyd etməliyik ki, təmsil janr olmaqla yanaşı klassik ədəbiyyata bədiiyyat və məna gözəlliklərinə xidmət edən poetik forma və gözəlliklərinə xidmət edən poetik forma kimi də daxil olmuş ən önəmli bədii vasitələrdəndir. O, nəsr və nəzmdə işlənilən elə poetik vasitədir ki, burada müəyyən bir cümlə və ya ifadə, zərbi-məsəl və yaxud hikmətamiz söz şəklində verilir və fikrin estetik gözəllik və məzmununun gücləndirilməsinə xidmət edir.

Buradan aydın görünür ki, təmsilin özündə alleqoriya bir ədəbi vasitədir. Alleqoriya fikrin gerçəkləşdirilməsində, mücərrəd düşüncənin konkretləşdirilməsində, yaxud real həyat hadisələrinin obrazlı dillə şərti-metaforik fiqurların timsalında təsviri üçün əlverişli vasitə, bədii tərzdir. [2, s. 28]. Təkcə təmsillərdə deyil, poemalarda, nağıllarda, dramalarda da alleqoriya işlədilir.

Biz məqaləmizdə Qasım bəy Zakir yaradıcılığında təmsillər və onların tərkibində alleqoriyadan bəhs edəcəyik.

Q.Zakir yaradıcılığında satiralar xüsusi yerə malikdir və bu satiralarda əks olunan ictimai-siyasi mövzular şairin təmsil yaradıcılığında da müşahidə olunur. Bu iki janrı eyni mövzuda qələmə alan şair üslubi baxımdan iki fərqli istiqamətdə tənqid hədəflərini oxucunun qarşısına çıxarmışdır.

Belə ki, əsas ideyasına görə şairin satiraları ilə bağlı olan təmsillərində dövründəki ictimai və siyasi hadisələrə üstüörtülü işarələr, eyhamlar vurulur. Bildiyimiz kimi alleqoriya təmsildə özül rolu oynayır. Zakirin təmsillərini satiralarından fərqləndirən başlıca şərt məhz alleqoriyadır. Şair açıq söyləyə bilmədiyi bir çox cəsarətli fikirlərini təmsillərində dolaylı yolla oxuculara çatdırır. Odur ki, sənətkar dövrünün ictimai eyiblərini, qüsurlarını, insanların naqis cəhətlərini məharət və ustalıqla heyvanlar aləminə köçürə bilir, şərti və simvolik üsullarla öz fikirlərini ifadə etməyə nail olur, bəzən isə onları Şərq və Qərb folklorundan gələn motivlərlə zənginləşdirərək orijinal bədii sənət nümunələri yaradır. Məhz bu səbəbdəndir ki, təmsillər şairin ədəbi irsinin mühüm bir hissəsini təşkil edir [4, s. 168].

⁹⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. reo.abiyeva1305@gmail.com

Şairin təmsilləri içərisində ictimai-siyasi məzmununa malik olan, dövrünün hakim təbəqələrinə qarşı tənqidi-satirik münasibət ifadə olunan təmsilləri aşağıdakılardır: “Tülkü və şir”, “Aslan, qurd və çaqqal”, “Tülkü və qurd” və s.

“Tülkü və şir” təmsili “Aslan və dovşan” xalq təmsili əsasında yazılmışdır. Q.Zakir xalq təmsilinin ideya məzmun xüsusiyyətlərindən böyük ustalıqla istifadə etmiş, yeni mövzu və ideya ilə təmsilə yeni nəfəs vermişdir:

*Şah istəsə olsun rəiyyət abad,
Gərək aralıqda bir qərardad.
Sən ağa, biz sənə bəndeyi-fərman,
Zilli-himayətdə qoy gəzək hər yan.
Dəhkeyi-divanə nədir sözüümüz,
Bu yolları yaxşı billik özüümüz.
İtaət etməsə malikə məmluk,
Olmaz aralıqda tərifi-süluk* [3, s. 110].

Təmsildə şair kəndlilərin vəziyyətini, yuxarı zümrələrin özbaşınalıqlarını tənqid atəsinə tutur. Bu zaman o, alleqoriyadan istifadə edərək mövzunun daha da qüvvətlənməsinə şərait yaradır.

Q.Zakirin “Tülkü və qurd” təmsili isə təkcə siyasi məzmununa malik deyil, eyni zamanda burada insanın müsbət və mənfi xüsusiyyətləri qarşılaşdırılır, yalan, riyakarlıq, tamahkarlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər tənqid edilir. Təmsildə dostluqda sadıq olmaq, dürüstlük, sədaqətlik kimi yüksək insani xüsusiyyətlər təlqin olunur. Bu təmsilin də mövzusu Azərbaycan alleqorik nağıllarından biri olan “Tülkü və canavar”-dan götürülmüşdür. Burada şair insanları bir növ xəbərdar edir ki, hər işdə ehtiyatlı və diqqətli olsunlar, axmaq insanlardan uzaq olub, daim ağlla iş görsünlər:

*Hiyləsinə o pürfənin inandı,
– Bəs mənim bayramım, – dedi, – haçandı?
– Sənin də bayramın sahibi – tələ
Gələndədir, – dedi, – tələsmə hələ* [3, s. 108]

“Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində isə Qasım bəy Zakir şirin və çaqqal obrazları vasitəsilə o dövrün yaltaqlıq edərək rəzil həyat yaşayan, zalımlıqları ilə insanların həyatını məhv edən insanların daxili keyfiyyətləri tənqid hədəfidir. Müəllif alleqoriyadan istifadə edərək zalımların hədəfi olan rəiyyətin halına ürəyi yanır:

*O ki, qoyun padşahın naharı,
Quzunu saxlarıq axşam iftarı.
Toyuq da sabahın qəlyanaltına,
Əlbəttə ki, xaliq yetirir yenə.
... Çubuğa saldıra fəqir rəyəti,
Özü yeyib-içib sürə vəhdəti* [3, s. 99].

Nümunələrdən də aydın olur ki, Q.Zakir təmsillərində alleqoriyadan xüsusi məqsədlər üçün istifadə etmişdir. O, alleqoriya vasitəsilə tənqid hədəflərini rahatlıqla və böyük ustalıqla ifşa edir, eyni zamanda rəiyyətin halına acıyır. Bununla belə, şair insan xislətinin mənfi və müsbət cəhətlərini göstərməklə riyakar, yalançı, xəbis insanları da tənqid etməklə doğruluğu, dürüstlüyü, sədaqəti və s. bu kimi müsbət keyfiyyətləri tərənnüm edir. Təsadüfi deyildir ki, tarixən də alleqoriya fikrin obrazlı təqdimi ilə mübarizliyə, həyatsevərliyə, dünyəviliyə, əxlaqi təmizliyə səsləyən bir poetik vasitə olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alleqoriya və təmsillər. Bakı: Gənclik, 1988, 138 s.
2. Əliyev L.İ. Azərbaycan ədəbiyyatında alleqoriya. Məcəzadan həqiqətə. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 380 s.
3. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya, 2005, 400 s.
4. Rüstəmov T. Qasım bəy Zakirin təmsilləri şərq və qərb təmsilçiliyi kontekstində. // Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1, s. 168-177.

Açar sözlər: təmsil, simvol, məcaz, Azərbaycan ədəbiyyatı, Qasım bəy Zakir

Key words: allegory, symbol, metaphor, Azerbaijani literature, Kasim bey Zakir

Ключевые слова: басня, символ, метафора, азербайджанская литература, Касым бек Закир

Allegory and genre characteristics in Azerbaijan literature (based on G.Zakir's creativity)

Summary

Allegory is the big idea of the plot, and the symbol is the literary device used to create that idea. In literature, the author uses allegory to present his big, complex ideas in a neutral form. Allegory, which means "I say in another way" in ancient Greek, is one of the active types of metaphor. It's a figurative means used to divert the intended thought through concrete images. Allegory has the ability to express abstract content in a concrete way.

Historically, allegory originated in the West, but very valuable examples of allegory can be found in the East, as well as in Azerbaijani literature. The article provides information on the brief history of allegory in Azerbaijani literature, general information on examples of allegory in both prose and poetry, as well as in dramatic works. Moreover, the role of allegory as an artistic-aesthetic tool was discussed in the allegorical stories. At this time, the works of G. Zakir were taken as the main material for the study of allegory. The place of development and artistic features of allegory in Zakir's allegorical stories were

studied and analyzed. At the same time, the similar and different characteristics of allegory and symbols are also defined by showing the symbolic characteristics of allegorical images.

Особенности аллегории и жанра в Азербайджанской литературе (на основе творчества К.Закира)

Резюме

Аллегория представляет собой великую идею сюжета, а символ - литературный прием, используемый для выражения этой идеи. В литературе авторы часто прибегают к аллегории, чтобы представить сложные идеи в нейтральной форме. Аллегория, что в переводе с древнегреческого означает «я говорю иначе», является одним из активных видов метафоры. Этот вид метафоры позволяет абстрактному содержанию найти конкретное выражение через образы. Хотя аллегория имеет свое происхождение на Западе, она также встречается на Востоке и в азербайджанской литературе. Статья представляет краткую историю аллегории в азербайджанской литературе, примеры аллегории в прозе, поэзии и драматических произведениях. В баснях поднимается вопрос о художественной роли аллегории, а также анализируются произведения К. Закира. В баснях Закира исследованы и проанализированы место и художественные особенности аллегории. Эти произведения раскрывают место и художественные особенности аллегории, а также подчеркивают сходства и различия между аллгорией и символом.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova